

Harâmidere
Köprüsü –
İstanbul

HARÂMİDERE KÖPRÜSÜ

İstanbul'da
Harâmidere üzerinde
XVI. yüzyılda yapılmış köprü.

Kapı Ağası Köprüsü olarak da adlandırılan bu köprü eski İstanbul-Rumeli ker-van yolu üzerinde, Küçük ve Büyükçek-mece gölleri arasında E-5 karayolunun kenarında bulunmaktadır.

Köprü'nün kitabesi olmadığından ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı ke-sin olarak bilinmemektedir. Ancak adı, Mimar Sinan'ın yaptığı eserlerin listeleri-ni veren çeşitli tezkirelerde yer aldığına göre XVI. yüzyıl içinde inşa edildiğinde şüphe yoktur. Hangi kapı ağasının vakfı olduğu ise ancak evkaf kayıtlarında yapı-lacak araştırmalar sonucunda meydana çıkarılabilir. Küçük olmakla beraber Türk köprü mimarisinin çok güzel ve değerli eserlerinden olan Harâmidere Köprüsü, yeni şehirler arası yolun yapılması sırasın-da güzergâh dışında ve çukurda kaldığından bugün kullanılmamaktadır.

Temiz bir işçilikle muntazam kesme taşlardan inşa edilen Harâmidere Köp-rüsü, Orhan Bozkurt'un ölçülerine göre 74,40 m. uzunluğunda ve 6,29 m. geniş-liğindedir. Gülgün Tunç ise bu ölçüleri 69,90 m. ve 6,20 m. olarak verir. Üç bü-yük gözün açıklığı 7,37, 8,79 ve 7,37 met-redir. Ayrıca yanlarda ufak taşkın gözleri bulunur. Büyük gözlerin arasında 3 m. kalınlığındaki ayaklarda sel yaranlar (mah-muzlar) vardır. Bunların üstlerinde de kü-çük boşaltma gözleri açılmıştır. Köprü esasında, bütün benzeri yapılarda oldu-ğu gibi ortaya doğru yükselirken yan ke-merlerin üstleri doldurulduğundan taba-nı düzelmiş, böylece gerçek mimari âhen-gi bozulmuştur. Korkuluğu teşkil eden

masif taş levhalar demir kenetlerle biri-birine bağlanmıştır. Korkulukların başlan-gıcında baba taşları vardır. Bunlardan ba-tıdakiler yeniden yapılmıştır. Mimar Si-nan yapısı ve Türk köprü mimarisinin bu güzel eserinin halen kullanılır durumda olmasına rağmen bu terkedilmiş hali ger-çekten üzücüdür.

BİBLİYOGRAFYA :

Sâî, *Tezkiretül'-ebniye*, s. 43, 119; Orhan Boz-kurt, *Koca Sinan'ın Köprüleri*, İstanbul 1952, s. 12-19, lv. 1-5; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köp-rüleri*, Ankara 1975, s. 148, nr. 88; Gülgün Tunç, *Taş Köprülerimiz*, Ankara 1978, s. 93-95; M. Gojković, *Stari kameni mostovi*, Beograd 1989, s. 187-188 (nr. 5, 49), 228; Âli Sâim Ülgen, *Mi-mar Sinan Eserleri*, Ankara, ts., lv. 249 (rölöve-si).

SEMAVİ EYİCE

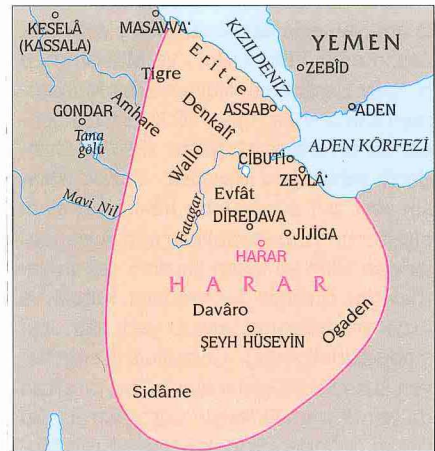
HARAR

Doğu Afrika'da kurulmuş
eski bir İslâm devleti;
bugün Etiyopya'da
aynı adı taşıyan eyalet
ve bu eyaletin merkezi olan şehir.

Etiyopya'nın on iki eyaletinden en bü-yüğü ve etnik kökene dayalı dört özerk bölgesinden biri olan Harar'ın (Hararge) yü-zölçümü 272.636 km², nüfusu 7.000.000'dur (1996); başlıca şehirlerini Diredava, Harar, Jijiga ve Ginir teşkil eder. Cibuti'den Adisababa'ya giden demiryolu buradan geçer. Bölge kuzeye ve batıya doğru dağlıktır; güneydoğuda muz, mandalina, kayısı gibi meyveler, mısır, kahve ve boyacılıkta kullanılan vars ile uyuşturucu usâreli katın yetiştirildiği bereketli bir ova yer alır. 63.000 nüfuslu Harar şehri başkent Adisababa'nın 340 km. doğusun-da, Çerçer dağlarının üzerinde ve deniz seviyesinden 1800 m. yükseklikte kurulmuştur.

Harar bölgesine İslâmiyet, X. yüzyılın sonlarına doğru Yemen'in Aden kıyılarında tüccar ve emirlerin gelmesiyle yerleşti. Bölgedeki Sâmî ve Küşî dilleri konuşan insanlar kısa zamanda Müslümanlığı benimsediler. XIII. yüzyıla ait Arapça kitâbelerden bu bölgede gelişmiş bir İslâm medeniyeti olduğu anlaşılmaktadır; burada kurulan ilk müslüman devlet Evfât Emirliği'dir (1285-1415). XIV. yüzyılın ikinci çeyreğine ait bir Habeş tarihinden, negus (necâşi) Âmda Sion'un (Gabra Maskal, 1312-1344) 1332 yılında müslümanlara saldırarak Zeyla' ve Evfât topraklarının büyük bir kısmını ele geçirdiği öğrenilmektedir. Evfât Emirliği'nin yıkılmasından sonra bölgede kurulan ve Adel Emirliği adıyla da anılan Zeyla' Emirliği müslüman halkı devamlı surette cihada teşvik ediyordu. Ancak 1471'de Muhammed b. Bedlây'ın ardından tahta çıkan Emîr Osman ve onun ölümünden sonra yerine geçen Emîr Mahfûz'un sürdürdükleri yayılma hareketi Lebna Dengel (II. David, 1508-1540) tarafından durduruldu. Daha bu tarihlerde Zeyla' emirleri, Osmanlı Devleti'nden Habeş melikine karşı askerî yardım almaya başlamışlardı. Harar'ın müstakil bir devlet olarak ortaya çıkması, Zeyla' Emirliği başşehirinin Zeyla'dan Valasma hânedanı sultanı Ebû Bekir b. Muhammed b. Ezhereddin tarafından 926'da (1520) Harar'a taşınması ve Denkâfî, Somali halklarının desteğini sağlamasından sonradır. Fakat kumandanlarından Ahmed el-Mücâhid Sultan Ebû Bekir'e karşı ayaklandı ve onu öldürüp devletin yönetimine el koydu. Habeş

Harar Emirliği topraklarının en geniş sınırlarını gösteren harita (XVI. yüzyılın ilk yansı)

Meliki Lebna Dengel'e vergi vermeyi reddeden Ahmed el-Mücâhid hristiyanlara karşı cihad başlattı ve kendisini Habeş hâkimi olarak tanıyan Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla Habeşistan'ın büyük bir kısmını ele geçirdi; ancak yaptığı son savaşta şehid düştü (1543). Onun ölümüyle İslâm'ın Habeşistan'daki ilerleyişi büyük bir darbe yemiştir.

Emîr Mahfûz'un kızı olan Ahmed el-Mücâhid'in dul eşi Bati Del Vanbara, onun yeğeni Nûr b. Vezîr el-Mücâhid'i büyük imam olarak tanıdı ve onunla evlendi. Sâhibü'l-Feth es-Sânî unvanını alan Nûr kısa zamanda orduyu tekrar topladı ve muhtemelen Türk elemanlardan da faydalanarak devleti yeniden teşkilâtlandırdı; bu arada Harar'ın yıkılan surlarını tamir ettirdi. Ancak verdiği ilk savaş yenilgiyle sona erdiği gibi Harar da 1550'de Habeş melikinin baskınına uğradı. 1554'te yeniden başlattığı cihad neticesinde kaybetdiği yerleri geri aldı; 1559'da Fatagar'a saldırarak Melik Galawdeos'un (Claudius) ölümüyle sonuçlanan büyük bir zafer elde etti. Emîr Nûr, Habeşistan genelinde on iki yıl süren cihadını tamamlayıp başşehri Harar'a döndüğünde iç karışıklıklar ve Oromolar'ın (Gallalar) yağmalarıyla şehrin düzeni tamamen bozulmuştu. 1567'de yeniden başlayan Oromo akınlarını engellemek için bir yıl sonra tekrar sefere çıktı. Harar'a geri geldiğinde bu defa tifüs salgınının müslümanları kırdığını gördü ve kendisi de bu hastalığa yakalanarak öldü. Harar Emirliği'nin bu ikinci büyük imamı âdil ve çeşitli meziyetlere sahip bir insandı; kabri halen ziyaret edilen yerler arasındadır. Onun ölümünden sonra Oromolar'ın Harar'a yaptığı baskınlar neticesinde emirlik zayıflarken uzun süredir devam eden müslüman-hristiyan mücadelesinde de bir duraklama dönemi başladı.

Emîr Nûr'dan sonra yerine Oromolar'la anlaşılan eski âzatlısı Osman, Vezîr Abbas'ın oğlu Talha (1569) ve Muhammed b. Nâsir Harar emîri oldular. Emîr Muhammed zamanında Habeş Meliki Sartsa Dengel bir taraftan, 12 Nisan 1557'de Kızıldeniz sahilindeki Masavva'ı alarak yaklaşık dört asır sürecek bir hâkimiyet alanı oluşturup Habeş meliklerinin Avrupalı'lar'dan silâh ve insan yardımı temin etmelerini, özellikle de Ortodoks, Katolik ve Cizvit papazlarının burada yerli halk arasında Hristiyanlığı yaymalarını engellemek üzere kuzeydeki Osmanlılar'la, bir taraftan da kendi muhalifleriyle uğraşıyordu. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Emîr Mu-

hammed hristiyanlara karşı cihad ilân etti; fakat 1577'de Webi nehri kıyılarındaki yaptığı savaşta yenildi ve kendisiyle birlikte Harar Emirliği'nin bütün ileri gelenleri öldürüldü.

Muhammed b. Nâsir'ın yerine geçen Ahmed b. İsmâil, diğer emirlerin aksine hem Yemen'de Sünnî Osmanlılar'dan rahatsız olan Zeydî imamları, hem de kuzeydeki Habeş Beylerbeyliği'ne karşı mücadeleye teşvik ettiği hristiyan Habeş melikiyle iş birliği yaptı. Ancak Emîr Ahmed ve Habeş kralı Türkler'e karşı başlattıkları saldırılarda yenildiler. Bundan sonra kimin Harar emîri olduğu bilinmediği gibi devletin merkezinin Harar'dan Denkalî çölündeki Aussa'ya taşınmasıyla burası sadece bir şehir devletine dönüştü. 1647'de Ali b. Dâvûd Aussa imamı olunca Oromolar'ın idaresindeki toprakların ortasında yer alan Harar tekrar bağımsız bir emirlik haline geldi ve 1887 yılında Habeşler tarafından işgal edilinceye kadar varlığını sürdürdü. Bu süre zarfında, eski düzeyde askerî ve siyasî gücü kalmayan Harar Emirliği silâhlı mücadele yerine İslâm'ı çevredeki etnik gruplara tebliğ yoluyla yaymayı tercih etti. Özellikle Oromolar'ın çoğunluğu müslüman olunca İslâm dini XVII ve XVIII. yüzyıllarda bölgede daha fazla yayılma imkânı buldu.

Emîr Muhammed Abdüşşekûr, Oromolar'ın desteğiyle 1856'da Harar'ı Nûr hânedanının son temsilcisi olan Ahmed b. Ebû Bekir'den aldığı devlet sadece şehir merkezine çevresinden ibaretti. Muhammed Abdüşşekûr çabalarıyla Harar'ı tekrar ticarî canlılığına kavuştururken bastırıldığı paraların dolaşımından da yeni gelirler elde etti. Ancak bir süre sonra aşırı derecede servete düşkünlüğü yüzünden tebaasının bağlılığını kaybetmeye başladı ve 1875 yılında Mısır Hıdivi İsmâil Paşa'ya ait ordunun Osmanlılar'ın güney siyasetinin yeni mümessili olarak Habeşistan'a ilerlediği günlerde Harar şehri halk tarafından Muhammed Raûf Paşa'ya teslim edildi (11 Ekim); emîr, birkaç gün sonra Mısırlı bir asker tarafından namaz kılarak öldürüldü. Harar'da on yıl kalan Mısırlılar, buranın gelirinin giderini karşılamaması ve denize uzaklığı gibi sebeplerle, 20 Mayıs 1885 tarihinde Emîr Muhammed'in oğlu Abdullah Ali Abdüşşekûr'u Harar emîri tayin edip ellerindeki silâhları ve bazı görevlileri ona devrederek geri çekildiler. Emîr Abdullah Harar'ı dış dünyadan tecrit etti ve Mısırlılar'ın başlattığı ıslah faaliyetlerini durdurdu. Babası gibi o da gümüş para

Harar
Emîri
Abdullah

bastırdı ve dışarıdan girişleri sınırlandırdı. Bu arada henüz müslüman olmayan bazı Oromolar'ı müslümanlaştırdı ve kendisine rakip gördüğü bazı Oromo gruplarıyla da savaştı. O sırada Cildessa'da bulunan İtalyan birliğine yapılan saldırıda bazı askerlerin öldürülmesi ve Habeşistan'ın merkezi olan Şava'daki (Adisababa) İtalyan danışmanın meliki Harar'ı işgal etmesi hususunda kışkırtması sonucunda Habeş ordusu 20.000 askerle şehrin üzerine yürüdü (Kasım 1886). Cihad ilân eden Emîr Abdullah 5000 kişiyle 7 Ocak 1887 günü Habeşler'i Şeleneko'da karşıladı; ancak yenileceğini anlayınca güney Harar'da bulunan Ogaden bölgesine kaçtı. Böylece Harar'ı ele geçiren Habeşler Abdullah'ı sığındığı Ogaden'in Gire şehrinde alarak birkaç yılına Adisababa'nın kuzeydoğusundaki Ankober'e sürgüne gönderdiler. Daha sonra Harar'a dönmeye müsaade edilen Abdullah'a maaş bağlandı ve 1930 yılında vefatına kadar kendini dinî hayata verdi.

1911'de Osmanlı Devleti ile Habeşistan arasındaki dâimî siyasî ilişkiler kurulduktan sonra Harar'da Osmanlı maslahatgüzarlığı açıldı. Maslahatgüzar Necib Hâc Efendi'nin ilk işi Habeşistan'daki Osmanlı tebaasını tesbite başlamak oldu. Burada bulunan tebaanın çoğunun iç karışıklıklar sebebiyle Yemen'den geldiği anlaşıldı. Osmanlı uyruklular kayıt altına alınarak İngilizler'in bunlar üzerindeki hak iddiaları ortadan kaldırıldı. Yine Harar maslahatgüzarlığı sadece Habeşistan'ın değil aynı zamanda Yemen, Aden ve Hadramut'un meseleleriyle de ilgilendi. Fakat bu kadar önemli konuların Harar'dan takibinin zorluğu göz önünde tutularak Necib Hâc Efendi'nin yerine tayin edilen Ahmed Mazhar Bey'le birlikte temsilcilik Adisababa'ya nakledildi (1913). Osmanlı tebaasının hukukunu korurken Habeşistan müslümanlarıyla da ilgilenen Mazhar Bey özellikle genç veliaht Lidj Yassou

ile yakın dostluk kurdu ve onun İslâmî-yet'i benimsemesinde etkili oldu. Lidj Yassou sık sık ve uzun sürelerle Harar'da kalmaya başladı; hristiyan eşini boşayarak müslüman bir hanımla evlendi ve Harar'a yeni camiler inşa ettirdi. Mazhar Bey, Harar'da kaldığı sırada Harar ve Cibu-ti müslümanlarını Osmanlı donanma-sına yardım kampanyasına teşvik etmiş ve toplanan paralar Donanma Cemiyeti-ne ulaştırılmıştır.

1936-1941 yıllarını İtalyan, 1941-1948 yıllarını İngiliz işgali altında geçiren Harar, 1977'de, bağımsızlığını 1960 yılında kazanan Somali Devleti tarafından ilhak edildi. Ancak Somali'nin din, dil ve soy bakımından aynı değerleri paylaştığı için üzerinde hak iddia ettiği Ogaden bölgesinin de içinde bulunduğu Harar'ın bu beraberliği uzun sürmedi ve ertesi yıl Sovyetler Birliği ile Küba'nın yardımlarıyla Etiyopya Devleti bölgeyi geri aldı. XX. yüzyılın başlarından itibaren Harar eyaleti içinde yer alan ve nüfusu Somali etnik grubundan oluşan Ogaden'e 1991'de özerk bölge statüsü verildi. Bu tarihten itibaren Etiyopya Devleti'nin baskısı altında kalan Ogaden müslümanları bu devlete karşı bağımsızlık mücadelelerini sürdürmektedirler.

Hararî dili Sâmi diller grubundan olup resmî dil Amharaca'ya yakındır; Arapça'nın büyük etkisi altında kalmıştır ve Arap alfabesiyle yazılır. Fakat Harar'ın Etiyopya'nın idaresi altına girmesinden sonra Amharaca etkisinin arttığı görülür. Hararî literatürü ise bazı şarkılar ve klasik İslâm hukuku ile sınırlıdır. Hararlılar, sosyoekonomik alanlarda iş birliği yaptıkları Oromolar ve Somalililer'le uyum içerisinde yaşamaktadırlar. Geleneklerine aşırı derecede bağlı kalarak kendi kültürlerini korumuşlardır. İrkî yargıları din bağından önde gelir. Hararlı olmayanlarla evlenmedikleri için kültürel değişime uğramamışlardır. Harar toplumunun çekirdeğini, aileden sonra "afocha" denilen ve bir akrabalık-dostluk karışımı olan komşuluk ve yardımlaşma örgütleri teşkil eder. Bu aile birlikleri, düğün ve cenaze merasimlerini beraber yapmak ve masrafları ortaklaşa karşılamak üzere kurulmuştur. Yalnız evlilerin katılabildiği ve erkek kadın ayırımının uygulandığı afochaların üye sayısı elli-yetmiş beş kişi arasında değişir. 1975'te Harar şehrinde yirmi dört erkek, on dört kadın afochası bulunuyordu.

Hararlılar Şâfiî mezhebine mensuptur; Doğu Afrika'da en güçlü tarikat olan Kâdiriyye özellikle Harar'da etkilidir. Şehir, İslâm'ın buradaki ilk yıllarından beri Doğu Afrika'nın en önemli tebliğ ve İslâmî öğretim merkezi olarak ün yapmıştır. Bu sebeple Arabistan ve Mısır'la münasebet içindedir ve bugün de komşu bölgelerde İslâm'ın yayılmasına yardım etmektedir. Genellikle her afochanın bir mescidi bulunmakla birlikte iki minareli camiler topluluğun dinî merkezlerini teşkil eder. Bunların en büyükleri, Harar'ın mânevî hâmisî Şeyh Abâdir'in adını taşıyan cami ile Ömerüddin Camii'dir. İkisi sonradan eklenmiş yedi kapılı bir surla çevrili olan tarihî şehirde Hararlılar'ın "awach" (ermiş) dedikleri müslüman evlilere ait türbelerin bolluğu dikkat çeker ve bu sebeple burası evliya şehri diye bilinir. Sayısı surların içinde ve dışında 150'yi geçen bu türbelerin en önemlisi XV. yüzyılın başlarında Hadramut'tan Somali'ye, oradan da Harar'a gelip yerleşerek İslâm'ı yaymaya çalışan Şeyh İbrâhim Ebû Zarbay'ın (ö. 1430) türbesidir.

Şehir bugün dışarıdan bakıldığında beyaz binalarıyla çevresinden ayrılır ve güzel bir görüntü verir. XIX. yüzyılda buraya gelen ilk Batılı seyyah Sir Richard Francis Burton ve diğer seyyahlar ise binaların kırmızı olduğunu söylemektedirler. Bağımsız bir emirlik olarak kendi parasını basan ve Doğu Afrika'nın en önemli İslâm kültür merkezlerinden birini teşkil eden Harar'da tüccarlar hac farızası için Mekke'ye, alışveriş yapmak için de Mısır'dan Hindistan'a kadar çok geniş bir coğrafyaya seyahat ediyorlardı. Harar müslümanları diğer müslüman Afrika toplumlarından farklı biçimde tek evliliğe önem vermekte ve burada boşanma son derece az olmaktadır. Günümüzde Harar tarihî yapısı ve kendine özgü güzellikleriyle modern Etiyopya'nın en önemli turizm merkezleri arasında yer alır. Personelinin çoğunu Hintli subayların oluşturduğu bir askerî akademiyle çeşitli tarım kolejlerinin ve ülkenin en büyük dört hava limanından birinin bulunduğu şehirde nüfusun üçte birini Hararîler, gerisini Oromolar ve Somalililer'le hristiyan Habeşler ve Avrupalılar teşkil eder.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade-Hariciye, 15 Rebiülevvel 1330, nr. 15; 2 Cemâziyelevvel 1332, nr. 2; BA, YEE, 39/2130, 129/118; J. S. Trimmingham, *Islam in Ethiopia*, London 1952, s. 91-92, 95-97, 120-121, 205-206, 225, 226-227, 279-280; a.mlf., "Ahmad Grān", *EP* (İng.), I, 286-287; a.mlf., "Habash, Habasha", a.e., III, 5-6; J. P. Froelich, *Les*

musulmans d'Afrique noire, Paris 1962; Fethi Gays, *el-İslâm ve'l-Habeşe 'abre't-târîh*, Kahire, ts. (Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye), tür.yer.; E. Ullendorff, *The Ethiopians*, New York 1973, tür.yer.; a.mlf., "Harar", *EP* (İng.), III, 176; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 20, 23-24, 44, 53, 60, 69-72, 78, 137, 150, 153, 155, 166, 169, 170-176; S. Rubenson, *The Survival of Ethiopian Independence*, London 1976, tür.yer.; *An Atlas of African History* (ed. J. D. Page - M. Verity), London 1978, s. 68; G. Nicolas, *Dynamique de l'Islam au sud du Sahara*, Paris 1981, s. 221; J. Cuoq, *L'Islam en Ethiopie des origines au XVIe siècle*, Paris 1981; M. Abdullah en-Nakire, *İntişârü'l-İslâm fî şarkey Afrikiye ve münâhedati'l-ğarbi leh*, Riyad 1402/1982, s. 226-237; Hasan İbrâhim, *İntişârü'l-İslâm fî'l-kârreti'l-Afrikîye*, Kahire 1984, s. 238-239; Mahmûd Şâkir, *Eritriyâ ve'l-Habeşe*, Beyrut 1408/1988, s. 26-37, 46-47, 70, 113-114; M. R. Lipschutz - R. K. Rasmussen, *Ahmad Ibn Ibrahim al-Ghazi*, London 1989, s. 9; R. V. Weeks, *Müslüman Halklar Ansiklopedisi* (trc. Deniz Diker v.dğr.), İstanbul 1990-91, I, 391-397; Ivan Hrbek, "Étapes du développement de l'Islam et de sa diffusion en Afrique", *Histoire générale de l'Afrique*, Paris 1990, III, 110-111, 623; M. B. Akpan, "Le libéria et l'Ethiopie, 1880-1914: la survie de deux états africains", a.e., VII, 292-293; Bahru Zewde, *A History of Modern Ethiopia 1855-1974*, Addis Ababa 1991, s. 19-20, 63-64, 163-165; *Atlas historique de l'Afrique*, Paris 1992, s. 71, 92-93, 110-111, 123, 132-133, 139; A. A., "Habeşistan Mektupları: Habeşistan-Harar", *SR*, XII/299 (1330), s. 240-242; XII/301 (1330), s. 274; Georges Perrot, "L'Islamisme chez les Gallas dans la province du Harrar", *Renseignements coloniaux: l'Afrique française*, XXIII, Paris 1913, s. 121-124; "Habeşistan'da Mühim Hadiseler", *SR*, XIV/361 (1334), s. 206-208; "Habeşistan Ahvâli: Seyyâh-ı Şehir Şeyh Tefvîk Efendi Hazretleriyle Mülâkat", a.e., XXI/530-531 (1339), s. 78-80; Mehmed Reşad, "Habeşistan Mektupları: Adisababa'da Kurban Bayramı ve Müslüman Meserretleri", a.e., XXII/567-568 (1339), s. 171-172; *Yeni Şafak*, İstanbul 26.08.1996, s. 16; E. Littmann, "Adal", *EP* (İng.), I, 176; a.mlf., "Harar", *İA*, V/1, s. 225-226; I. Guidi, "Habeşistan", a.e., V/1, s. 7-8; A. Grohmann, "Zeylâ", a.e., XIII, 552; Richard Pankhurst, "Ethiopia - A Historical Introduction", *The Encyclopaedia Africana Dictionary of African Biography*, Ethiopia - Ghana 1977, V/1, s. 24, 26; J. S. Trimmingham, "Ahmad b. Ibrahim", a.e., I, 46-47; a.mlf., "Del Wanbara", a.e., I, 62; Keith Irvine - Robert L. Hess, "Galawdêwas", a.e., I, 72; Sergew Hable Selassie, "Haile Selassie I", a.e., I, 78-83; Stanislaw Chojnacki, "Muhammad Abd Es-Shakur", a.e., I, 114; a.mlf., "Abdullah Ali Abd Es-Shakur", a.e., I, 43; Harvel Sebastian, "Nur Ibn Mujahid", a.e., I, 118; *The Illustrated Encyclopedia of Mankind*, London 1978, VI, 792-795; A. Rouaud, "Dgaden", *EP* (Fr.), VIII, 164; Yusuf Halaçoğlu, "Ahmed el-Müccâhid", *DİA*, II, 109; Mehmet Aykaç, "Cimmâ", a.e., VIII, 3; a.mlf., "Evlât", a.e., XI, 517-518; Davut Dursun - Levent Öztürk, "Etiyopya", a.e., XI, 489-490, 493-494.

